

DAGBOEKFRAGMENTEN 1966-1967

Na een gezellig diner in 't Jagertje in Den Haag de zaterdag tevoren - hier nam ik afscheid van de inner circle van mijn vrienden: Olav van Kappen, Adam van Doorninck, George Puchinger en de echtparen Dortland, De Goederen, Schulten, Bosch, De Buck en Van Dongen - en nog wat afzonderlijke etentjes met Annemarie Daleboudt, Ruud Mulder en Nelleke Rens alsmede bij prof. Locher thuis - zou ik tenslotte woensdagmorgen 26 oktober naar Mainz vertrekken.

Maar in de nacht vóór mijn vertrek bleken alle dinertjes zich als het ware tegelijk op mij te willen wreken. (In feite voelde ik mij al dagen niet goed. Vooral het afscheid van mijn vader zondagmorgen in Voorburg had mij aangegrepen.) Het was ontzettend zoals de ingewanden spookten. Om zes uur in de morgen besloot ik mijn reis af te gelasten. Ik belde Bas van Dongen, die mijn bagage zou vervoeren, en Adam af. Die dag ben ik muisstil in bed gebleven. De volgende dag (27 oktober) was ik wel al weer op, maar toch nog wat draaierig en onzeker.

Het allervervreemdendst was echter, dat ik nog door Leiden liep terwijl iedereen afscheid van mij had genomen en mij in Mainz waande. Zelfs mijn gemachtigde, Piet de Buck, wist niet anders en op de stafvergadering de vorige avond was mijn afwezigheid als vanzelfsprekend in die zin uitgelegd. Het kwam mij voor als hoorde ik er niet meer bij, en zelfs Annemarie, mijn buurmeisje, behandelde mij als iemand die al weg had moeten zijn, maar die maar zinloos bleef. Niets werkte zo demoraliserend als dát. Donderdagmiddag even na 1 uur nam ik mijn besluit en om kwart over drie rolde ik het station uit, op naar Mainz! Adam zwaaide mij na.

Het is wonderwel gegaan, zowel met de loodzware bagage als met de ingewanden, hoewel deze nog niet geheel tot rust waren gekomen. Eenmaal in de trein naar Mainz verdiepte ik mij in de lectuur van Adams dagboek uit het Midden-Oosten.

Mijn aankomst bij het Institut für Europäische Geschichte, over tienentien, veroorzaakte consternatie. Een in nachtgewaad gehulde prof. Göhring besloot mij een (reeds bezette) kamer toe te wijzen. De arme laatkomer vond daarop zijn spullen vóór de deur, terwijl ik heerlijk in zijn bed lag te slapen.

Vrijdag 28 oktober: De eerste zorg bleek: kamers zoeken, want ik zou hier niet kunnen blijven. Met Goldsmith (US) en Seauve (Fr.,

degeen die die nacht had moeten verhuizen) ben ik 's middags naar de universiteit gereden, doch het kamerbureau was reeds gesloten. Die avond wat gepraat met een vriendelijke Slovaak uit Bratislava en brieven geschreven.

Zaterdagmorgen 29 was het zaak het Mainzer ochtendblad te krijgen. Juist 's zaterdags staat het vol advertenties, en dit was voor mij vooral van belang om niet in handen van een Zimmervermittlung te hoeven te vallen, die een 10 à 20 DM plus een halve maand huur vragen voor een door hun bemiddeling tot stand gekomen contact. De hele dag op die advertenties af.

Gedachtig aan de raad van George Puchinger om mij op het gebied van comfort niet teveel te ontzeggen (wat ik in Leiden altijd gedaan heb), ben ik ingegaan op een kamer op de 15e verdieping van een flatgebouw (van 16 verdiepingen), Berliner Strasse 29, weliswaar niet zo groot, maar met c.v., gebruik van keuken en bad, bureautje, radio en een schitterend uitzicht over de streek. De huur is hoog, DM 200, maar voor de omstandigheden hier beslist niet exorbitant, daar een doorsnee kamer ook een DM 130 kost en je dan met alle narigheid van zelf stoken zit. De verhuurder, Sempf, lijkt mij niet ongeschikt. Op de prijs heb ik ook niet afgedongen, wèl op de opzeggingstermijn die ik door onderhandelen tot één maand heb teruggebracht. Verder schijnt er in huis nog een jonge, mooie vrouw te wonen, een Zweedse?, die mij 's morgens had opengedaan. Ik ben erg benieuwd; zij was ook huurster, maar niet erg toeschietelijk, geloof ik.

Goed, bij een glaasje whisky werd het contract getekend en daarop naar het instituut terug.

's Zondags 30, weer op advies van Puchinger (Wenen 1965: "Elke zondag naar de kerk gaan, dan leer je Rome kennen"), de hoogmis in de Dom meegemaakt. Het was inderdaad leerzaam en indrukwekkend. Een dienst van 1½ uur, maar welk een schouwspel! De bisschop met een leger van geestelijken, seminaristen, koorknappen en misdienaars in allerhand kleurige gewaden. Twee gardisten in Napoleontische kledij, de steek op, gingen de stoet vooraf. Het was het feest van Christus Koning. Prachtige koorzang en aan het slot was zelfs een kapel aan het blazen. Het deed mij denken aan de woorden van Erasmus: "Wij hebben deze soort muziek in onze kerken ingevoerd, met koren en dansen en orgiastische feesten." Bij het heengaan van de bisschop beweging: daarbij liep alles te hoop.

Toen, want ik was van het lange toeven in de koude kerk verkild en

ook nog geheel nuchter, lekker gaan eten in een Weinhaus terzij van het theater. Daar werd ik weer geconfronteerd met de onhebbelijke Duitse gewoonte om bij je aan tafel te gaan zitten. Je wilt niet weigeren, maar je plezier is in zekere zin bedorven. En dat is mij in de beste restaurants overkomen.

's Middags natuurlijk doodmoe (ik moet het niet meer doen, dat warme middageten) en geslapen. Later nog wat gepraat met de Slovaak, mijn toekomstige werkkamer wat ingericht (direct rechts van de ingang), een brief aan Ingrid geschreven en dagboek gehouden.

Maandag 31: Vandaag erg verkouden en voor 't grootste deel binnengebleven. Wat inkopen gedaan met het oog op Allerheiligen, de Neue Zürchers bijgewerkt en een brief aan George gecomponeerd, want die stelt vast hoge literaire eisen aan onze correspondentie.

Dinsdag 1 november, Allerheiligen, een strikt nageleefde feestdag, door mij aangegrepen om te verhuizen. Er blijken sterke spanningen te bestaan met de Hausmeister, Höfner, die door de stipendiaten als fascist en alcoholicus wordt getypeerd. Getracht buiten dit spanningsveld te blijven, omdat ik van zijn postbezorging afhankelijk ben, maar hij schijnt buiten zijn diensturen zelfs geen telegram te komen brengen.

Woensdag 16: Ik moet zeggen dat mijn kamer mij nu toch zeer bevalt. De dagen zelf breng ik echter zoveel mogelijk op het instituut door; de kamer beschouw ik meer als een comfortabel hotel.

Donderdag 17 november tijdens de Kaffeerunde (elke werkdag van half drie tot drie) een gesprekje gehad met een bijzonder welwillende Poolse hoogleraar, Madajczyk, die mij het adres gaf van dr. Patusiak, die pas een werk over de Amerikaanse bezettingspolitiek voltooid heeft, daarvoor een jaar in Amerika geweest is en daar inzage had gekregen van de akten. Als schoonzoon van Ochab had hij wellicht zeer goede relaties. Prof. Madajczyk vond echter dat hij de economische beweegredenen van de bezettingspolitiek te hoog had aangeslagen.

Dinsdagavond 22 november in de universiteit een lezing bijgewoond van prof. Werner Hahlweg (Münster), wiens model-editie der documenten betreffende Lenin's reis naar Rusland 1917 ik zeer bewonder. Hij sprak over "Typologie des modernen Kleinkriegs (= guerilla)" en trad de volgende morgen daarover met ons in discussie.

28 november hield Horst Dreitzel zijn (reeds eerder in Göttingen in specialistenkring gehouden) referaat "Die englischen Kriegsziele im 2. Weltkrieg", door hem deze zomer in Oxford voorbereid.

Maandag 5 december sprak prof. Madajczyk over "Die deutsche Besatzungspolitik im Generalgouvernement", zeer objectief en ingeleid door prof. Göhring, die als steeds zijn idealisme vertolkte in uitspraken als "Brücken schlagen", "Verständnis fördern zur allgemeinen Verständigung", parolen die door de oudere stipendiaten al haast vooruitgeciteerd kunnen worden.

7 dec. hield ikzelf tijdens de Kaffeerunde een praatje over "Marx' Beziehungen zu Holland", waarbij het gezelschap de primeur kreeg van een door mij ontdekte uitspraak van dr. Van Anrooy over Marx, depreciërend, en dat reeds enige jaren vóór de Commune, die door Eleanor Marx als het tijdstip van intredende vervreemding tussen Marx en zijn Nederlandse verwanten was aangegeven.

Zondag 11 december, een zonnige herfst dag, bijna al vriesweer, na grondige voorbereiding een urenlange wandeling door Mainz gemaakt, langs alle bezienswaardigheden, van de Albansberg en Zitadelle via de Römersteine naar het Kurfürstliche Schloss aan de Rijn. 's Avonds in de Christuskirche, werkelijk schitterend, het Weihnachtsoratorium van Bach gehoord, dat de dinsdag daarop in de Johanniskirche (met Lotte Lehmann) werd voortgezet. Eerder, 20 november, beluisterde ik in diezelfde Johanniskirche reeds Bach's Kunst der Fuge.

In deze dagen maakte ik kennis met Marco Antonio Huesbe Llanos, hoogleraar aan de universiteit van Valparaiso, een beminnelijk mens, met wie het contact voor mij erg opwekkend was. Wij gingen geregeld met elkaar eten, zo ook op Eerste Kerstdag in gezelschap van pater José Escalera S.J., Prof. de la Facultad de teologia de Comillas (de beste theologische faculteit der Jezuïeten in Spanje, ja wel in de hele wereld? want de Jezuïeten zijn een Spaanse orde; de universiteit van Comillas heeft slechts twee faculteiten, een theologische en een filosofische).

Antonio gaf mij bij een van onze gesprekken deze raad: beginnen te schrijven en dán adstrueren! Meestal doet men het omgekeerd en dan komt men niet tot schrijven (zoals de assistenten van het instituut). Hij gaf een beetje af op de Duitse "wetenschappelijkheid", die steeds maar vroeg naar bewijzen, hetgeen hem veel te veel tijd kostte. Bij een ander gesprek volgde de raad, in je eigen taal te schrijven en dan mondeling te vertalen op de bandrecorder, dit te laten uittypen en vervolgens zelf en door anderen te (laten) verbeteren.

Ik las in december: Thilo Vogelsang, Das geteilte Deutschland, Adenauer, Memoiren I en II, Fred Luchsinger, Bericht über Bonn, Ernst

Weisenfeld, De Gaulle sieht Europa, en besprak met Dreitzel de mogelijkheden voor een dissertatie. Dreitzel, met zijn opvattingen, zag eigenlijk geen mogelijkheid "über den Stand der Forschung hinaus" te komen, daar de akten in Amerika wel niet toegankelijk zijn voor lieden die zoals wij nog geen naam hebben gemaakt. Hijzelf had zijn plannen in die richting opgegeven. Zijn detaillistische opzet, zoals hij mij liet zien aan een opstel over de Hessische Kulturpolitik (hij was vroeger referent bij het Hessische Kultusministerium), is echter allerminst wat ik beoog, daar ik de opzet voor een Nederlands publiek veel algemener en leesbaarder wil houden. 27 december 's avonds waren Antonio en ik bij de Dreitzels te gast.

Oud en Nieuw vierden Antonio en ik met een fles champagne. Onwillekeurig dacht ieder aan thuis, maar wij hebben in de vervliegende uren allerlei historische problemen bepraat en om middernacht het vuurwerk gadedeslagen, aan beide zijden van de Rijn ontstoken.

Een voordeeltje bij alles is, dat Scharf en Dreitzel mij een kamer in het instituut hebben toegespeeld. Dat scheelt 162 DM huur + tram-abonnement per maand én ik zit dicht bij de boeken. Mijn comfortabel flatje heb ik per eind januari opgezegd.

7 januari 1967: Bericht van Locher: benoeming tot wetenschappelijk medewerker in vaste dienst.

13-16 januari: bezoek van Ingrid. Het was een zeer genoeglijk weekend met mijn achternachtje. Ik had het geluk deze maand over twee kamers te beschikken, één in de flat (welke ik had opgezegd, maar waar ik nog door de opzeggingstermijn aan vast zat) en één in het instituut, waar ik een kamer voor 50 DM per maand gekregen heb. Ik kon Ingrid dus prachtig huisvesten in 't flatje, terwijl ik zelf reeds naar het instituut verhuisd was. Dat scheelde veel hotelkosten. Het was allemaal keurig geregeld en het verliep natuurlijk ook dienovereenkomstig, tot ... zondag mijn hospes terugkeerde van wintersportvacantie, Ingrid en mij in huis aantrof en ik hem dus even uitlegde, dat mijn nachtje mij bezocht en dat ik haar deze dagen in mijn kamer had laten en nog zou laten logeren. Daar verscheen een begrijpend lachje op 't vettige gezicht, gevolgd door de woorden: "Ach ja, Herr Jacobs, wir sind ja nicht so kleinlich !" Ingrid en ik proestten van 't lachen natuurlijk, toen hij weg was.

Later vertelde ik het verhaal geamuseerd nog aan Christina (het Zweedse meisje) en deze slaakte tot mijn verbazing een zucht van

opluchting en betuigde mij dat ze dankbaar was dit te horen, want dat zij haar vrindje steeds om 10 uur buiten de deur had gezet, bang voor repercuussies van de kant van de hospes.

Einde januari: enige gesprekken met Antonio Huesbe, teruggekeerd van een verkenning in de Niedersächsische Staatsbibliothek in Wolfenbüttel, waar hij honderdduizenden boeken en manuscripten t/m de 17e eeuw aantrof (Lessing was er bibliothecaris geweest).

Antonio: "Soll man sich von den Tatsachen beherrschen lassen? oder soll man die Tatsachen beherrschen? Wenn man von den Tatsachen herkommt, stellt man immer wieder Tatsachen".

Dreitzel gaat z.i. inductief te werk, uit de fragmenten, en komt niet tot schrijven. Antonio: conceptie ontwikkelen of beter: onderkennen, en dan deductief het boek schrijven.

"Ich bin der Autor. Tatsachen sind nicht die Wurzeln einer Arbeit, sondern der Autor selbst ist die Wurzel. Die Tatsachen sind nur die Blätter, aber die können fallen, wenn Herbst wird." - Ik dacht hierbij aan Jacob Burckhardt, in allen Tatsachen widerlegt, maar in de conceptie onaangetast.

3 februari wegens het naderende carnaval naar Nederland gegaan, daags daarop mijn vader in het ziekenhuis St. Antoniusshove in Voorburg bezocht.

16 febr. teruggekeerd naar Mainz. De beide daaropvolgende dagen grote activiteit in het instituut, daar, sinds jaren, de Wissenschaftliche Beirat weer bijeen zou komen. Ook Locher kwam deswegen naar Mainz. Vrijdagavond hield Valsecchi (Rome) een lezing over het Risorgimento: "1866, ein Wendepunkt der italienischen Geschichte" - sprankelend en verhalend, heel anders dan de Duitse benadering die bijna altijd in het fundamentele blijft steken. Na afloop bij Martini (stamkroeg van Antonio en mij overigens) met de hele groep wijn gedronken, waarbij het toeval mij met Valsecchi aan één tafeltje plaatste. Valsecchi, man van de wereld, bereisd, kenner der vrouwen, was een onvermoeibaar causeur, daarbij geestig. In Wenen had ik hem al meegemaakt, toen hij de sectie van Mme Nechkina presideerde; hij haalde herinneringen op, o.a. aan het onmogelijke verhaal van de Bulgaarse (waar ik naast gezeten had). Zaterdagmiddag heel prettig met Locher geteerd en hem naar de trein vergezeld.

Grotere gemoedsrust en genoeg in werken op mijn kamer. 6 maart in

de Kaffeerunde een uitgebreid verhaal gehouden over Huizinga. Een Joegoslavische prof. drong er daarna op aan, dat ik voor zijn tijdschrift een artikel over Huizinga zou schrijven, maar dit brengt mijn prioriteiten in gevaar, die dit jaar (i.v.m. mijn vader) toch al precair liggen.

Aan de Kaffeerunde nemen allen dagelijks deel: de assistenten Dreitzel, Lippelt, Scharf, de bibliothecaris Lacher, de stipendiaten Frl. Löding, Frl. Herd, Blasius (allen Dld.), Seauve (Fr.), Precan, Suchy en Stritecky (allen CSSR), prof. Samardzic (Joegoslavië), Goldsmith (US), Antonio en ik.

Informele contacten met de "Heilige Abteilung" - officiële zijn er niet, daar Lortz en Göhring en dus hun beide afdelingen op gespannen voet met elkaar staan - beperken zich tot de inwonende stipendiaten bij de maaltijden in de gezamenlijke keuken: Feld, Krüger en de mij sympathieke Reinhard Schön.

Paasnachtdienst, 25-26 maart: George's wenk gevolgd; het was inderdaad imponerend. Bij het binnentreden van de kerk volslagen duisternis, op de tast langs de banken voortgaand, merkte ik wel dat al veel plaatsen waren ingenomen, zodat ik vrij achteraan moest plaatsnemen. Dat bleek echter juist heel goed, want de Mainzer Dom heeft twee koren: het bisschoppelijke, waar steeds de diensten gehouden worden en waar alle zitplaatsen heengewend zijn, en daar recht tegenover, dus 'achterin' de kerk, het koningskoor, sterk verhoogd. En juist daar, op de treden speelde zich nog steeds in het stikdonker het eerste deel van de ritus af; vaag zag men talrijke lichtende gewaden bewegen, af en toe hoorde men de bisschop met zijn krachtige, verzekerde stem iets zeggen en later daalden allen met onderwijl aangestoken kaarsen de trappen af, een kleine processie over het middenpad naar het koor aan de westzijde. Toen ook bleken alle mensen in de kerk een kaars bij zich te hebben en dra was het een feestelijke aanblik overal in de kerk de kleine lichten te zien flakkeren. Zo moet het ook gegaan zijn bij de wijding van de kerk in 1009, toen het bouwwerk waar men dertig jaar aan bezig was geweest, juist bij dat feestelijke hoogtepunt in vlammen opging, zodat het opnieuw dertig jaar zou duren, eer men de wijding herhalen kon. Er was uitsluitend latijnse liturgie, bijna drie uur lang, voor mij ongewoon. Überhaupt heb ik het katholicisme altijd zeer met de westerse middeleeuwen vereenzelvigd en valt mij hier eigenlijk eerst

op, hoeveel antieke elementen hierin zijn blijven leven. Soms wanneer ik al die toga's zag bewegen en de koorzang hoorde aanheffen, onderwijl allerhand ritueel zich voltrok, waande ik mij tijdens een dienst van Ambrosius of van zijn tijdgenoten.

De Paasdagen in strikte rust, met een beetje werken doorgebracht, daar ik de laatste dagen een wat nerveuze reactie (pijn in de armen vooral) had van de onwillekeurig toch enerverende zaken m.b.t. Voorburg. Van Antonio erfde ik gelukkig een bus calcibronat.

Het daarop volgende weekend voor Burchard Elias, die na zijn militaire dienst een baan bij het maandblad Spiegel Historiaeel gevonden heeft, een stukje geschreven over het instituut. Mijn plan voor een rondreis langs de Duitse bibliotheken en archieven is zeer gestimuleerd door het lezen van het tweede deel van de Mommsen-biografie van Lothar Wickert, over zijn Wanderjahre in Italië. Maar toen viel er ook nog het nodige te ontdekken...

5 april 's avonds in de Liedertafel een CDU-Wahlversammlung bijgewoond, waar Rainer Barzel sprak. Net Toxopeus, "gerissen", een formidabel meer dan vertrouwenwekkend spreker. Es war lustig, wie er unter dem Beifall der Mainzer Bourgeoisie, sonngebräunt aus Rom zurückgekehrt, den Saal betrat. Fahنشmuck und Marschmusik im Hintergrund.

Het zonnige weekend van 15-16 april in Marburg doorgebracht op uitnodiging van Ingrid, die mij beloofd had de stad te laten zien. Zij had een kamer in hotel Haus Müller in de Deutschhausstrasse voor mij gereserveerd. Zaterdagmiddag bezichtigden wij de Elisabethkirche en klonnen naar het slot, dat Marburg domineert en vanuit het Lahndal een grootse aanblik biedt. In dit slot, in het werkvertrek van de landgraaf, had in 1529 het Marburgse godsdienstgesprek tussen Luther en Zwingli plaatsgevonden, waarvan het communiqué was tentoongesteld. Het oude, geconserveerde stadje ademt overigens een progressieve geest: al tijdens de Reformatie, maar ook nu: stad met het grootste percentage liberalen, en een radicale politieke faculteit (prof. Abendroth).

's Avonds hadden Ingrid en ik op haar kamer een prettig gesprek. Ingrid die een onafhankelijk type is en voor een vrouw ongewoon rationeel, versterkte mij in mijn overweging mij verder emotioneel niet meer aan Voorburg gebonden te achten en mijn eigen gang te gaan.

Zondag hebben Ingrid en ik een urenlange wandeling gemaakt door de

omliggende streek.

Maandag via Kassel naar Helmarshausen, sinds jaren een wens van mij. De enige grote lacune nog in mijn kwartierstaat. Maar bij aankomst bleek de Pfarrer met vakantie, zou pas zondag terugkomen. Overnacht in de Burg Trendelburg. Een echte, oude burcht, vol historische reminiscenties, daarbij een voortreffelijk hotel - voor "ruhebedürftige Gäste" - zodat ik er drie dagen bleef.

Dinsdag eerst in Trendelburg wat onderzocht, daarna naar Helmarshausen, voor topografische verkenning (romaans kerkje bezichtigd, gebouwen van de voormalige abdij, veel vakwerkhuisen, nog uit de 16e eeuw, ruïne van de Krukenburg, een "Kirchenburg" met relaties tot de Kruisvaarten).

Woensdag naar Corvey, de Karolingse abdij, met nog maar weinig Karolings en overwegend barok, heel anders dan mijn verwachtingen. Een niet geheel + meer gids leidde ons rond (anders dan in een groep was niet mogelijk) en deed het gezelschap voor het altaar een "Lobet den Herren" zingen, ofschoon de abdij sinds 1803 gesecculariseerd is. Een specialist verklaarde gelukkig het middeleeuwse gedeelte. Op de terugweg, in Helmarshausen, het overlijden van Konrad Adenauer vernomen.

Sinds donderdag in Helmarshausen, waar het regenweer mij met lectuur binnenhoudt. De onvrijwillige vakantie knapt mij overigens bijzonder op.

Hoewel stadje, is de bestaanswijze hier dorps: kleine middenstand (vroeger kleine handwerkers) met beetje landbouw nebenbei, en allengs verdwijnende Schäferrei.

Zaterdag het huis Poststrasse 140 bepaald, thans 62, waar mijn betovergrootmoeder Farhauer gestorven is. Haar achterkleinzoon Franz Stübener, nu aan de overkant wonend (het vroegere huis is verkocht en inmiddels gemoderniseerd), opgezocht en bij de familie gegeten.

Zondag in het oude kerkje met zijn romaanse toren prediking door Pfarrer Illigmann uit Karlshafen. Pfarrer Hammann keerde overigens die dag terug, zodat ik bij hem terecht zou kunnen.

Van maandag - zaterdag onafgebroken intensief gewerkt. Het gehele onderzoek verricht. Goede steun van Pfarrersvrouw, die mij iedere middag een lunch serveerde, en Frau Stetefeld, mijn Wirtin, die 's avonds nog menig probleem voor mij oploste. Zondag een exposé over Helmarshausen's geschiedenis van Herr Hombach, op de Krukenberg, in een zonovergoten landschap.

Maandag 1 mei in Marburg, bij Ingrid. Bij 't middagmaal in een pizzeria Ingrid's docent Kühnl getroffen en met hem over het rechtsradicalisme en zijn boek gepraat, dat ik in Helmarshausen gelezen had. Dinsdag op het Staatsarchiv voortgewerkt aan de Helmarshausense gegevens en 's avonds huiswaarts.

De reis is erg verfrissend geweest. Ik moest eens helemaal "abschalten" en was voor niemand bereikbaar, behalve voor wie ik wilde. De spanning is nu weg, ook de zenuwonsteking in mijn been sinds februari. Heb ook veel gewandeld en geklommen deze weken.

Op 6 mei 1967 is mijn vader in het ziekenhuis St. Antoniushove in Voorburg overleden.

Leiden, den 19.5.1967

Liebe Ingrid,

Für Deine Beileidsworte danke ich Dir herzlich. Dass es für meinen Vater und für mich so besser ist, ja, darin hast Du recht. Ich habe Frieden mit ihm. Eine letzte Aussprache zwischen uns hat leider nicht mehr stattfinden können, aber er hat am Schluss seines Lebens doch innerlich Ruhe gefunden. Er ist alleine gestorben.

Mein Vater ist nun doch bei meiner Mutter beigesetzt, ich bin froh deswegen. Aus Diepholz waren Tante Marie u. Adolf, Onkel Fritz Schumacher u. seine Frau zugegen. Das Ganze verlief ohne irgendwelchen Missklang. Ich habe am Schluss der Beerdigung kurz gesprochen und seiner Frau alle Ehre gegeben.

[...]

Herztl. Gruss, liebe Ingrid,

Hans

Op uitnodiging van Adolf een paar heerlijke dagen bij mijn moeders familie in Diepholz doorgebracht. De erfenis heb ik gelaten voor wat zij is.

In Diepholz heerlijk bijgekomen, lekker uitgeslapen, flink gegeten, gezellig in de familiekring opgenomen en verder wat aan mijn hobby toegegeven: met Adolf een autotocht naar Sittensen gemaakt, vermeend oord van herkomst der Von Siddessen, maar naar spoedig later zou blijken ten onrechte; in Wagenfeld Herr Hummel, in Diepholz het stadsarchief van Herr Guttzeit en nog wat pastorieën in de omgeving bezocht.

Het trof wel bijzonder, dat op 3 juni bondskanselier Kiesinger in Diepholz kwam spreken. De volgende dag zouden verkiezingen zijn in Neder-Saksen en men verwachtte voor Diepholz een nogal hoog NPD-percentage. Ik ben met Adolf naar Kiesinger gaan luisteren, stond

zeer gunstig, min of meer tegenover hem, in een overigens voor een groot deel uit schoolkinderen bestaand gehoor, en vond hem echt vertrouwenwekkend, wel ánders dan Barzel.

De volgende dag naar Hannover doorgereisd. Maandag en dinsdag, terwijl de oorlog in het Midden-Oosten uitgebroken was, intensief geforscht op het Staatsarchiv, waar de collectie van de graaf Von Oeynhausen licht bracht in het Von Siddessen-vraagstuk. Na archiefonderzoek maandagavond in Celle op familiebezoek: bij Martha en Alfred König - Hoffmann. (De zusters Hoffmann zijn nichten van mijn moeder.) Ook woont er de dochter Heidi en haar man Robert Hagemann, terwijl de jongste zuster uit het gezin Hoffmann, Elisabeth, snel arriveerde. Het was een buitengewoon genoeglijke avond, waarbij we nog een avondwandeling door Celle maakten langs het Schloss en de onnoemelijk vele Fachwerkhäuser. Alfred König was een ten zeerste belangstellend en hartelijk mens.

De volgende dag in Hannover-Kleefeld een bliksembezoek aan Elfriede Grube, de enige zuster uit het gezin Hoffmann die ik van vroeger kende, toen zij Rode Kruiszuster was in oorlogstijd in Amsterdam. Echter Königs en Grubes gingen samen die dag op vakantie, zodat het bij een aanloopje bleef.

Woensdag door naar Wolfenbüttel. Ook een aardig stadje, met een werkelijk bijzonder mooie en rijke bibliotheek, die echter behalve door enkele gymnasiasten slechts sporadisch benut wordt. De Augusta is beroemd om haar handschriften, de Codices Guelficae. Mijn hoop er iets te vinden van belang voor de Nederlandse geschiedenis bleek echter ijdel, zodat ik de daarop volgende dagen meermalen naar Braunschweig ging, dat ik intensief bezichtigde. De St. Blasius, de Burg Dankwarderode en het marktplein met het gildehuis en het oude raadhuus maakten indruk. Het graf van Hendrik de Leeuw en Mathilde was uitzonderlijk gaaf. De Leeuwen verdringen hier de Niedersachsenrosse.

Zondag naar Münster. Door regen me de namiddag opgehouden in de Dom. In een prettig hotel tot donderdag verbleven, onderwijl ik in het Staatsarchiv de Von Siddessen's vervolgde en mijn hypothetische afstamming van Karel de Grote zocht te adstrueren.

Mainz, 15 juni: Me bewust dat ik van de ergste emotionele last af ben. Het is zaak, het naspel niet meer die kans te geven.

Juni: Bespreking van het boek van Kühnl voor het Tijdschrift voor Geschiedenis [jg. 81 (1968), p. 265-266] geschreven.

17 en 18 juli in Marburg. Met Ingrid 's maandags het Staatsarchiv bezocht, waar zij een belangrijke ontdekking deed, die onze afstamming van Karel de Grote wel zeer waarschijnlijk maakt. 's Avonds veel plezier daaraan gehad, waar Ingrids Gästebuch de herinnering aan bewaart [het is helaas later verloren gegaan - meded. Ingrid]. De volgende dag er alleen aan doorgewerkt, daar Ingrid in Frankfurt was. 's Avonds nog een fles wijn bij haar gedronken en wat over "het huwelijk" gefilosofeerd.

Begin augustus in opdracht van prof. Göhring wat Nederlandse literatuur over de Duitse bezetting bij ons samengevat, voor het tweede deel van "Alles oder Nichts".

Bezoeken aan UB Mainz, StB Mainz, St.- u. UB Ffm, Deutsche B Ffm, StA Ffm, HStaatsA Wiesbaden, LandesB Wiesbaden.

14 aug. weer naar Marburg. Uit de literatuur de vermoedelijke oplossing van de Von Siddessen-filiatie afgeleid, die in Marburg in Knetsch's Nachlass te vinden zou zijn. En ja hoor! Anna Margarethe is de dochter van Fritz Arnd! 15 aug. de originele akten onder ogen, die mijn afstamming van Karel de Grote definitief bevestigen. 17/18 aug. naar Helmarshausen voor afronding der gegevens; bij Pastor en Frau Hammann hartelijk ontvangen en in de nieuwe pastorie overnacht.

26 aug. Als ik op het afgelopen jaar terugblik, is er veel zorg en narigheid geweest, en in zoverre is het wel goed geweest, dat ik niet in Leiden gezeten heb met mijn werkverplichtingen, want het collegegeven zou er beslist onder geleden hebben. Maar ik heb anderzijds ook niet dat rendement uit mijn studieverblijf hier gehaald dat er mogelijkerwijze in gezeten zou hebben en met de verwachting waarvan ik erheen ging. Ik ben teveel met de andere omstandigheden geoccupeerd gebleven en mijn opgave hier heeft mij niet voldoende geïnteresseerd om mij ervan af te leiden. Mijn historische belangstelling is in het algemeen wél geactiveerd, mijn contacten met enkele stipendiaten heb ik als zeer waardevol beschouwd. Het wonen en werken in het instituut bevalt mij niet (het stukje in Spiegel Historiaeel was propaganda); het was een groot geluk dat mijn achternichtje in Marburg studeert, waardoor ik een tegenwicht had. De betekenis van een jaar als dit is trouwens nog niet aan te geven; later zal ik het zeker anders beoordelen. Het heeft me natuurlijk een kijk op veel dingen gegeven die ik vroeger nooit opgemerkt had, en me veel ervaring, b.v. op het punt van "cri-

sis management" gegeven; ik ben er beslist levenswijzer door geworden. Wetenschappelijk ga ik, afgezien van opdrachten, van nu af mijn eigen impulsen na.

Dit is een jaar geweest met heel weinig directe resultaten, maar met heel belangrijke indirecte.

Dinsdag 10 oktober. 's Morgens met George, die - op doorreis naar Bazel - de vorige namiddag gekomen was, de "Gelehrten-disputation" in de Uni o.l.v. Hubert Jedin bijgewoond (waaraan van ons instituut Peter Manns deelnam), zulks naar aanleiding van het jubileum van het Corpus Catholicorum van de Görres Gesellschaft. Professor Joseph Lortz, bij die gelegenheid gehuldigd wegens zijn activiteiten in dat verband en zijn tachtigste verjaardag, sprak daarna 1 3/4 uur lang over "Grenzen und Wege der katholischen Kontroverstheologie im 16. Jahrhundert" en illustreerde hoe "allein die Härte der Wahrheit, wo sie nicht mit der Liebe zusammengeht, unfruchtbar" was. Ik zat tijdens deze lezing naast prof. Erwin Iserloh (Münster), die bij mijn weten als eerste Luther's "Thesenanschlag" in twijfel getrokken had. Reinhard Schön bracht George en mij daarna naar het station.

De volgende morgen en avond in Freiburg im Breisgau al twee lezingen bijgewoond van het congres der Geschichtslehrer, 's middags een Domführung meegemaakt en 's avonds met de twee overige Nederlanders Van der Leeuw en Ger van Roon (van het proefschrift over de Kreisauer Kreis) in een restaurant nabij de Dom gaan eten en wijndrinken, hetgeen we de volgende avond herhaalden.

Donderdagmorgen 12 oct. in aanwezigheid van Wissenschaftsminister Stoltenberg opening van de 27. Historikertag in Freiburg/Br. door Karl Dietrich Erdmann, gevolgd door een lezing van Theodor Schieder over de relatie van de geschiedenis tot de sociale wetenschappen, die (zo men er althans van mag spreken) het centrale thema van het congres zou zijn.

De volgende dagen het programma afgewerkt, waarbij mij 't meest interesseerden een referaat van Walter Lipgens over de Europese Federatieplannen in de verzetsbewegingen der diverse landen en de lezing van prof. Heuss, die de gewichtigheid der Duitse geleerden geslaagd parodieerde. Achteraf toch wel benauwend vond ik 't bedrijf der mediëvisten, zo werkelijkheids"fern", al was er van die kant een grote opkomst.

Zaterdagavond sloot Erdmann het congres met een humorvol betoog en

volgde een ontvangst door Herder-Verlag.

Zondag 15 een excursie door de Elzas meegemaakt, enige oude stadjes met romaanse kerken (en, zij het 17e eeuws: Egisheim) en een ruïne (Dagsburg) bezichtigd. Met enige Hamburgse studenten in een Frans restaurantje reuze gezellig en goed gedineerd, anders dan de grote groep die duur, massaal en dus niet al te best gegeten had, naar Van der Leeuw mij vertelde. Fraai was ook het octogone kerkje van Othmarsheim met frescoresten.

Maandag 16 op de UB op raad van Karl Pellens de Monumenta-Berichte der laatste jaren doorgelezen. (Ik had van de Monumenta Germaniae Historica in München al een bevestiging d.d. 10.10.67 ontvangen: "Im Auftrag des Herrn Präsidenten Prof.Dr. Grundmann darf ich Ihnen auf Ihren Brief und Ihre Anfrage vom 9. Oktober 67 mitteilen, dass Sie in unserem Institut willkommen sind. Der Herr Präsident wird sich freuen, Sie nach den Freiburger Tagen, zu denen er selbst gerade im Aufbruch begriffen ist, hier begrüßen und über unsere Arbeit informieren zu können.")

Daarna naar Augsburg vertrokken, dat ik 's nachts nog bekeek, maar vrijwel nieuw bevond, zodat ik de volgende morgen, de 17e dus, maar meteen naar München doorgereisd ben. Deze stad beviel mij op 't eerste gezicht, niet geestloos-nieuw, maar meer als Trier, oud-duits sfeervol. Ik vond een goed hotel (Grünwald) nabij het station en bezichtigde die middag de Alte Pinakothek, hetgeen ik in 1954 verzuimd had (zoals ik de stad trouwens ook niet herkende). 's Avonds naar Schwabing, waar ik maar weinig aan vond, en nog in de binnenstad die gezelliger was.

Woensdag 18 afspraak met prof.dr. Herbert Grundmann, president van de Monumenta Germaniae Historica, die mij heel vriendelijk ontving en met wie ik twee uur lang (half 12-half 2) een bijzonder onderhoudend gesprek had. Hij vertelde mij hoe de Monumenta van Berlijn naar München geraakt waren (na de oorlog moest alles in de Länder, waarheen ausgelagert, blijven) en hoe het ederen in z'n werk ging: eerst in de archieven opnemen en tenslotte nog eens de archieven langs om alles definitief te collationeren, over de dienstbetrekking der medewerkers (geen volontaire inbreng dus), over het 150-jarig jubileum in 1969, tot hetwelk hij aan zou blijven, en dies meer. Wanneer de Monumenta eerdaags zouden verhuizen (zij zijn thans in oude Partijgebouwen ondergebracht) zou hij mij graag de bibliotheek tonen, die zich nu echter zeer diep onder de grond bevond.

Des namiddags de Dom bezichtigd en - 't was, na een warme zomerdag de dag tevoren, ineens winters koud geworden - in een restaurant choucroute garnie gaan eten. 's Avonds doorgereisd naar Regensburg, waar ik in het Parkhotel Maximilian een uitstekende kamer kreeg. De volgende dag intensief aan toerisme gewijd. Regensburg is een heerlijke stad - zonder noemenswaardige oorlogsschade een "organische" stadsontwikkeling weerspiegelend. Enig waren de aan Florence herinnerende Geschlechtertürme en merkwaardig was het portaal van de Schottenkirche. Ook kreeg ik na enige moeite bij de Postdirektion een privé-Führung door de Herzogshof. Naar Regensburg moet ik beslist eens terug; mijn programma waarop ik mij had vastgelegd (voor de 24e afgesproken) noopte me echter tot doorreizen.

Zaterdag 20 in Neurenberg: bezichtigde de St. Lorenz en de St. Sebalduskirche (beide evangelisch, doch al het middeleeuwse rijkelijk behouden), het Dürerhaus, minder de moeite waard, maakte om 12 uur het Männleinläufen mee (alleraardigst klokkemechaniek) en bekeek daarop het Germanische Nationalmuseum, dat wel van betekenis is, maar een idiote, inadequate naam draagt. 's Namiddags doorgereisd naar Bamberg, alwaar bij invallende schemering de Dom bekeken (mij frappeerde daar de sterke overeenkomst van de vroegromaanse met archaisch-griekse vrouwensculpturen) en in de plaatselijke Scotch club de hele avond met een lief meisje gedanst.

Zondag 21 's morgens kerkdienst in de Dom meegemaakt. Een hernieuwd bezoek is Bamberg echter niet meer waard. 's Namiddags doorgereisd naar Würzburg, waar de Dom een opmerkelijke (en m.i. aanvaardbare) synthese van middeleeuwse en moderne kunst bood, dit natuurlijk als gevolg van de grondige verwoesting in de oorlog. Voor het slot ontbrak mij de tijd. 's Avonds terug in Mainz, waar de volgende dag aan de afwikkeling van mijn verblijf besteed en van prof. Samardzic enige signaturen gekregen van Nederlandse reisberichten in de Niedersächsische Landes-u.Universitätsbibliothek in Göttingen.

Dinsdag 24 in Marburg, afgezien van een kort bezoek aan het Staatsarchiv, bij Ingrid doorgebracht en 's avonds naar Göttingen doorgereisd.

Woensdag 25 en donderdag 26. Op de bibliotheek twee handschriften aangevraagd, beide interessante reisjournalen uit de 16e (naar het Heilige Land) en 17e (naar Smyrna) eeuw. Voorts blijkt hier de handschriftelijke Nachlass van Viglius ab Aytta te liggen! Des

middags was de hss.-afdeling gesloten. Göttingen is ook al geen bijster interessant stadje, leeft van de universiteit (boekwinkels) en is verder hoogst langweilig, dus dagboek bijgeschreven en wat gelezen. Ik woon hier goed, in hotel Zur Sonne.

Vrijdag 27 weer naar Marburg, de middag in de regen rondgelopen en daarna, d.w.z. tot half tien, bij Ingrid. Ingrid's radicaal progressieve theorieën staan mij echter tegen, zodat ik nog die avond ben doorgereisd, de nacht door in Mainz koffers heb gepakt en zaterdagmorgen, door een door de herfstkleuren schitterende Rijnstreek, naar Leiden ben teruggekeerd.